

YALPIZKABILAR (LAMIDAE) SINFCHASINING UMUMIY TAVSIFI VA SISTEMATIKASI

Andijon Davlat Pedagogika Instituti Tabiiy fanlar fakulteti
Biologiya yo‘nalishi 2- bosqich 202- guruh talabalari
Rasulov Husanboy Rasuljon o‘g‘li,
Alaydinova Malikaxon Ravshanbek qizi.

Annotatsiya: Maqolaning mazmuni shundan iboratki Yalpizkabilar (Lamidae) sinfchasining umumiy tavsifi va ushbu sinf haqida tushunchalar keltirib o‘tilgan. Maqolamiz davomida ushbu sinfchaning sistematikasi hamda morfologiyasi va fiziologiyasi haqida ma‘lumotlar berib o‘tiladi.

Abstract: The content of the article is that the general description of the Lamidae class and concepts about this class are presented. In the course of our article, information is given about the systematics, morphology and physiology of this class.

Аннотация: Содержание статьи заключается в том, что дано общее описание класса Lamidae и представления об этом классе. В ходе нашей статьи даются сведения о систематике, морфологии и физиологии этого класса.

Kalit so‘zlar: Gazako‘tnamolar, ro‘yannamolar, kendirnamolar, ituzumnamolar, pechaknamolar, govzabonnamolar, zaytunnamolar, sigirquyriqnamolar, yalpiznamolar.

Key words: Gazakotnamos, royannamos, kendirnamos, ituzumnamo, pechaknamo, govzabonnamo, olitunnamo, cow tail namo, mint namo.

Ключевые слова: Газакотнамос, рояннамос, кендирнамос, итузумнамо, печакнамо, говзабоннамо, олитуннамо, намо из коровьего хвоста, намо из коровьего хвоста.

Yalpizkabilar ajdodchasi 1983 yili, chet el olimi Erendorfer tomonidan ajratilgan. Bu ajdodchaga daraxt, buta, chala buta va tashqi ko‘rinishi xilma-xil bo‘lgan o‘t o‘simliklar kiradi. Barglari ko‘pincha qarama-qarshi, xalqasimon yoki ketma-ket joylashgan. Gullari qo‘shilgan. Ajdodchaning tarkibiga 11 ta qabila kiradi. Shulardan ayrimlari haqida fikr yuritamiz.

1.Ituzumnamolar qabilasi- Solanales.

Bu qabila 5ta oilani o‘z ichiga oladi. Shulardan biri ituzumdoshlar oilasi. Intuzumdoshlar oilasi – Solanaceae. Bu oila 80ta turkum, 2000ga yaqin turni birlashtiradi. Ular o‘rta, mo‘‘tadil iqlimlarida tarqalgan. Hayotiy shakli o‘t o‘simliklar. Ba‘zan chala buta shaklida ham uchraydi. Bizning qizilqumda, to‘qayzor, adir va tog‘larda o‘sovchi, jingil (Lycium) tikanli buta hisoblanadi. Oilaning muxim belgilari: barglari oddiy, butun yoki patsimon qirqilgan, yon bargsiz, poyada ketma-ket joylashgan. Gullari yakka-yakka, ko‘pincha oddiy yoki murakkab gajak, shingil to‘pgul hosil qiladi. Ular to‘g‘ri (aktinomorf), ikki jinsli, qo‘sh gulqo‘rg‘onli, kosacha va tojbargalari 5ta bo‘lib, qo‘shilib o‘sgan.

Gul formulasi: $*\text{♀}\text{♂} \quad \text{Ca}_{(5)} \text{Co}_{(5)} \text{A}_5 \text{G}_{(2)}$

Bu oilada changchilarni oldin yetilishi (Protoandriya) kuzatiladi.

Mevasi rezavor meva yoki ko‘sakcha.

Oila vakillari: 1) Kartoshka (*Solanum tuberosum*). Bu o‘simlikning vatani Janubiy Amerika bo‘lib, XVI asr oxirlarida Evropaga keltirildi. Rossiyaga XVIII asrda, O‘zbekistonda XIX asrning 2-yarimdan boshlab ekila boshlangan. Uning 1000dan ortiq navi bor.

2) Pomidor (*Lycopersicon esculentum*). Vatani Janubiy Amerika

3) Garmdori yoki achchik qalampir (*Capsicum annuum*). Vatani Janubiy Amerika

4) Baqlajon (*Solanum melongena*). Vatani Hindiston.

5) Tamaki (*Nicotiana tabaccum*). Bargi uchun ekiladi.

Shuningdek, qora ituzum (*Solanum nigrum*), Bangi devona (*Datura stramonium*). Mingdevona (*Hyoscyamus niger*) kabilar begona o‘t sifatida uchraydi.

Ahamiyati: Oila vakillarining ba‘zilari iqtisodiy jihatdan katta ahamiyatga ega bo‘lib, oziq-ovqat sifatida ishlatiladi. Ulardan spirt, kraxmal olinadi. Ayrimlari tarkibida solonin, nikotin va atropin alkaloidlari uchraydi.

Pechaknamolar qabilasi – Convolvulales.

Bu qabila 2ta oiladan tarkib topgan.

1. Pechakdoshlar oilasi- Convolvulaceae

Bu oilaga 40ta turkum va 1500 tur kiradi. Ular tropik va subtropik mintaqalarda tarqalgan buta, chala buta va o‘t o‘simliklardir. Poyasi yer bagirlab, chirmashib yoki tik o‘sovchi o‘simlik. Barglari oddiy, butun ba‘zan chetlari bo‘lmali yoki patsimon bo‘lingan. Gullari asosan bitta, ba‘zan dixaziy to‘pgulni hosil qiladi.

Gullari ikki jinsli, to‘g‘ri. Gulkosa barglari 5ta, erkin yoki birikib o‘sgan. Gultojbarglari 5ta karnaysimon. Changchilari 5ta, urug‘chisi 2ta yoki 3-5 mevabarghasining birikib o‘shidan hosil bo‘lgan. Tugunchasi ustki. Mevasi ko‘sakcha.

Gul formulasi: *♀♂ $Ca_{(5)} Co_{(5)} A_5 G_{(2)}$ yoki $(3-5)$

Oila vakillari: Dala pechagi (*Convolvulus arvensis*), ko‘p yillik o‘t Begona o‘t sifatida ekinlar orasida o‘sadi.

2. Zarpechakdoshlar oilasi -Cuscutaceae

Bu oila 1ta turkum va 100ta turni o‘z ichiga olgan bargsiz, xlorofilsiz, haqiqiy ildizlarga ega bo‘lmagan, ipsimon, poyasidan chiqqan gausteriyalari bilan xo‘jayin o‘simlikni so‘rib oziqlanuvchi bir yillik parazit o‘simliklardir. Ular asosan tropik va subtropik mintaqalarda tarqalgan.

Gul formulasi: *♀♂ $Ca_{(5)} Co_{(5)} A_{(5)} G_{(2)}$

Mevasi ko‘sakcha. Urug‘lari ko‘p yillar davomida unib chiqish qobiliyatini yo‘qotmaydi.

Oila vakillari: Ingichka poyali chirmovug (*Suscuta approximata*), Lemann chirmovug‘i, Dev-pechak (*C. lemanniana*), Dala chirmovug‘i (*C. campestris*).

Govzabonnamolar qabilasi - Boraginales

Bu qabila 7 ta oilani birlashtiradi. Shulardan bizning sharoitimizda ham uchraydigan oila g‘ovzabondoshlardir.

1. Govzabondoshlar oilasi - Boraginaceae

Bu oilaga 100ta turkum, 1800 ta tur kiradi. Ular yer sharining deyarli hamma nuqtasida uchraydigan bir yoki ko‘p yillik o‘t, buta va daraxt o‘simliklardir. Barglari oddiy, poyada ketma-ket joylashgan. Oilani muxim belgisi, o‘simlik tanasi qattiq, dag‘al tuklar bilan qoplangan. To‘p gullari qo‘shaloq gajjajklardan iborat.

Gul formulasi: *♀♂ $Ca_5 Co_5 A_5 G_{(2)}$

Mevasi quruq, turtga yong‘oqchaga ajraladi, ba‘zi turlarining mevasi sersuv danakchalidir.

Oila vakilari: Ok to‘qli kampirchapon (*Trichodesma incanum*), Mexrigiyox (*Onosma dichorantum*), Xo‘kiz tili (*Anchusa italica*), Mayda mevali lappula (*Lappula microcarpa*) va boshqalar.

Ahamiyati: Oilaning ba'zi turlari dori olinadigan, bo'yoq va shira beruvchi o'simliklar. Ayrimlari begona o't sifatida ekinlar orasida uchraydi. Yana boshqalari esa zaharli (kampirchopon) o'simliklardir.

Yalpiznamolar qabilasi - Lamiales

Qabilaning tarkibdagi oilalardan biri yalpizdoshlar.

1. Yalpizdoshlar (labguldoshlar) oilasi –Lamiceae yoki Labiatae.

Bu oila 200 turkum va 3500 turdan iborat. Ular asosan yer sharining issiq va mo'atadil iqlim xududlarida tarqalgan. Hayotiy shakli tropik, subtropiklarda daraxt va buta, bizda o't o'simliklardir. Muxim belgilari: barglari oddiy tekis yoki chuqur qirg'ilgan, poyada qarama-qarshi joylashgan. Poyasi 4 kirrali, gullari mayda, ro'vak, shingil, kallak to'pgul hosil qiladi. Ikki jinsli, zigomorf. Gulqo'rgoni murakkab, kosacha bargi 5 ta birikib o'sgan, gultojbarglari ham 5 ta birikib o'sgan. Ustki labi 2ta, pastki labi 3ta gultojbargining birikib o'sishdan hosil bo'lgan. Changchilari soni 4 ta, ulardan 2 tasi qisqa, ba'zan changchilari 2ta bo'lib, qolgani qisqargan yoki shiradonlarga aylangan. Urug'chisi 2 ta, meva bargchening qo'shilishidan xosil bo'lgan. Tugunchasi ustki. Mevasi 4 bo'lakka ajraladigan uvoq meva.

Gul formulasi: $\uparrow \text{♀} \text{♂} \quad \text{Ca}_{(5)} \text{Co}_{(5)} \text{A}_{4, 2} \text{G}_{(2)}$

Oila vakillari: Oq lamium (*Lamium album*), Yalpiz (*Mentha asiatica*), Rayxon (*Osimun basilicum*) Hovlida ekiladi, Jambil (*Thimus saraschanica*), Arslon quloq (*Leonurus turkesanicus*), Kiyik o't (*Ziziphora pedicellata*), Tog rayxoni (*Origanum tyttantum tyttantum*) va boshkalar. Yalpizdoshlar (Lamiaceae) - yalpizdoshlar qabilasiga mansub ikki yillik urug'pallalilar sinfiga kiradigan eng yirik [oila](#). Ko'p yillik o'glar va ayrim butalardan iborat. [Barglari](#) oddiy, qarama-qarshi joylashgan. [Gullari](#) qiyshiq, gultojbargchalari tutashgan, ko'pincha ikki labli. 200 [turkumi](#) (3500 [turi](#)) bor. [O'rta Osiyoda](#) 53 turkumi (466 turi), [O'zbekistonda](#) esa 38 turkumi (204 turi) uchraydi. Ko'pchilik Ya. efir moylariga boy bo'lib, atirupa sanoatida. tibbiyotda ([arslonquyruq](#), [yalpiz](#), [rayhon](#), [mavrak](#)), ba'zan, ziravor sifatida ovqatga ([jambil](#), rayhon) ishlatiladi.

Ahamiyati: Oila vakillari efir moylariga boy bo'lganligidan parfyumeriya va oziq ovqat sanoatida ishlatiladi. Bulardan tashqari bir necha turlari dorivor hisoblanib, tibbiyotda qo'llaniladi. Ko'pchilik turlari madaniylashtirilgan.

G'ovzabondoshlar oilasi (Boraginaceae) – bu oilaga 100ta turkum, 1800 ta tur kiradi. Ular yer sharining deyarli hamma nuqtasida uchraydigan bir yoki ko'p

yillik o't, but ava daraxt o'simliklardir. Barglari oddiy, poyada ketma-ket joylashgan. Oilani muhim belgisi, o'simlik tanasi qattiq, dag'al tuklar bilan qoplangan. To'p gullari qo'shaloq gajaklardan iborat.

Gul formulasi: $\uparrow \text{♀} \text{♂}$ Ca5, Co5, A5, G(2).

Ahamiyati: Oilaning ba'zi turlari dori olinadigan, bo'yoq va shira beruvchi o'simliklar. Ayrimlari begona o't sifatida ekinlar orasida uchraydi. Yana boshqalari esa zaharli (kampirchopon) o'simliklardir.

Xulosa: Ushbu sinfchaning ahamiyatidan foydalangan holatda dorivorlik jihatini yanada oshirish kerak. Har bir qabilasi va oilachasining o'ziga yarasha ahamiyati mavjud va bundan oqilona foydalanishimiz zarur. Agarda biz barcha o'simliklarning dorivorlik xususiyatini aniqlay olsak, bu bizning eng kata yutug'imiz hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Salohiddinov S.S. Gulli o'simliklar sistematikasi. T. "O'qituvchi 1996
2. Hamdamov I va boshqalar. Botanika asoslari. T. "Mehnat". 1990
3. Xirjanovskiy V. Ch. Kurs obshey. Botanika. M.Vo'sshaya shkola. 1982
4. Kursanov L. I. va boshqalar. Botanika(O'simliklar sistematikasi). Toshkent. "O'rta va Oliy maktab". 1963
5. Mustafoev S. M. Botanika. Toshkent. "O'zbekistyon" 2002
6. Maxmedov A. Tog'aev I. U. Yuksak o'simliklar bo'yicha amaliy mashg'ulotlar. Toshkent "Universitet" 1994y
7. Maxmedov A. M. Botanika fanidan ma'ruzalar. F. 2003
8. Shostakovskiy S. A. Sistematika vo'sshix rasteniy. M. Vo'sshaya shkola. 1971
9. Komarnitskiy V. A. va boshqalar. Botanika. Moskva "Prosvehenie" 1977. T. 2
10. Tog'aev. I. U. va boshqalar. Botanikadam amaliy mashg'ulotlar. T. "ToshDAU" 2002
11. Gordeeva T. N. I dr. Prakticheskiy kurs sistematiki rasteniy. Moskva "Prosvehenie" 1986
12. www.ziyonet.uz

